

ВСТУП

НОРМА ЯК МОЖЛИВІСТЬ ВИБОРУ

До засобів творення красивого (милозвучного, доброзвучного) тексту, в тому числі й наукового, окрім широкого лексичного, словотвірного, синтаксичного арсеналу чинників, належить також позиційне чергування **у/в**, що є предметом обговорення в цій монографії. Задум глибше дослідити межу нормалізації згаданого мовленнєвого явища визрівав в авторів уже давно, однак вихід «Українського правопису» 2019 року, де чергування **у/в** зазнало ще чіткішої уніфікації, ніж у попередньому Правописі (1993), спонукав зібрати широкий емпіричний матеріал, проаналізувати його й визначити ступінь збіжності/розбіжності з чіткими вимогами Правопису 2019 року, а також виявити головні позиції чергування **у/в**, що надаються чи не надаються до формалізації. Зазначимо, що категоричні вимоги будь-якого правила надають йому наукової ваги, свідчать про високий ступінь опрацьованості певного явища. Натомість теперішня ситуація з чергуванням **у/в** навіть без особливих досліджень виглядає інакше. Застосування категоричних вимог «Українського правопису» спричинило появу таких форм, як *Упишіть, Укажіть, Уплив, у сучасних* тощо, які аж ніяк не є милозвучними для сприйняття. Тож варто було з'ясувати, наскільки зазначене чергування привертало увагу відомих нормалізаторів мови, як-от Олекса Синявський, Олена Курило, Іван Огієнко та ін. Безперечно, визначальними щодо цього питання є приписи всіх державних правописів України впродовж ХХ ст.

Милозвучність (за давнішою термінологією – доброзвучність) у мові належить до філософської категорії прекрасного. Своєю чергою прекрасне, за «Філософським словником» В. Шинкарука, є естетичною цінністю, його споглядання породжує стан задоволення, гармонії з навколишнім світом [14, с. 516]. Тож чи можливо формалізувати красу? З одного боку – ні, оскільки поняття красивого суб'єктивне (за Кан-

том, «прекрасне – це не тільки якість чи властивість об'єкта, а й ставлення суб'єкта до об'єкта» [14, с. 516]), з іншого боку – так, позаяк спільнота, народ виробляє певні спільні критерії оцінки різних понять і явищ для свого ефективного функціонування («у культурі Нового часу панівною стала тенденція досягнення прекрасного не почуттями, а розумом» [14, с. 516]). До того ж «будь-яка розвинена мова має конкретно-історичну, соціально детерміновану норму. Вона впорядковує складну мовну структуру, консолідує національний простір» [2, с. 42]. Щодо чергування *у/в* варто зазначити, що цей елемент милозвучності практично не зазнав інтерференційних впливів, позаяк милозвучність як рівновага вокалізму й консонантизму серед слов'янських мов властива найбільше українській мові, меншою мірою білоруській та хорватській [1, с. 53]. На цьому наголошує також І. Фаріон у праці «Вслухайтесь у звуки крізь віки»: «... мовці інших країн світу пишаються зовсім іншими ознаками своїх мов – складністю фонетики й граматики, унікальністю якихось рис, труднощами для вивчення іноземцями», тимчасом як «краса української мови – її милозвучність» [13, с. 5].

Тим часом укладачі енциклопедії «Українська мова» вважають милозвучність характерною рисою лише художнього тексту. Принаймні так можна зрозуміти наведену в цьому довідковому виданні дефініцію: «Милозвучність, евфонія – здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, а також до створення звукових образів у висловлюванні. Звучання слова – один з допоміжних засобів підсилення виразності й емоційного забарвлення мови художнього твору» [6, с. 342]. Про твори інших стилів літературної мови не сказано. Також у цій словниковій статті перелічено евфонійні засоби сучасної української мови, серед яких згадано й предмет нашого дослідження: «**в – у – ув – уві – ві...** (под. випадки наз. орфоепічними чергуваннями)» [6, с. 342].

У цій монографії дотримуємося думки, що милозвучність має бути ознакою не лише художнього твору, а й наукового. Саме тому за об'єкти дослідження ми брали наукові тексти, до

того ж різних років і навіть країн видання. До речі, досліджуючи нормативні приписи щодо чергування **у/в** у Правописах чи працях мовознавців, ми вкотре переконалися в «художності» українського світосприйняття: практично всі приклади, що ілюструють зазначене чергування, взято з художньої літератури чи розмовної мови. Тим часом наукове мовлення, позбавлене явно виражених емоцій, більше надавалося б до уніфікації графічно-фонетичного оформлення. До того ж, як зазначає З. Куньч, «утверджуючи чергування **в/у** в сучасній українській літературній мові, беруть до уваги букви, а не звуки» [3, с. 14]. Принагідно зазначимо, що в сучасних мовознавчих працях знаходимо розрізнення мовної та літературної норми [2, с. 42], відповідно до якого мовна норма – широке поняття, що «охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, які носії мови засвоюють стихійно» [2, с. 42]. Це визначення перегукується з нашими спостереженнями про «художність» української картини світу, що її можна зауважити в ілюстраціях до норм уживання **у/в**. Подібно розуміє норму О. Синявський, один із законодавців сучасного українського правопису, представник наукового покоління 20–30-х років ХХ ст.: «мову творять маси і тільки маси, отже, маси живі, а не тільки колишні; найкраще мову виявляють і оформляють письменники, надто найталановитіші; автори ж таких книг, як оця [«Норми української літературної мови» – авт.], повинні тільки вивчати мову і **нічого їй не нав'язувати** [виділення автора] [5, с. 6]. Натомість літературна норма вужча як поняття й передбачає «навченість» користувача, тобто «свідоме користування усталеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти» [2, с. 42]. На подібних позиціях стоїть Правописна комісія 2019 року: «На противагу некодифікованому усному мовленню, правопис – це еталон писемної літературної мови, яка, за слушним спостереженням Ю. В. Шевельова, є штучним витвором високорозвиненого суспільства, а не відтворенням почутого «з уст народу» [12, с. 2].

Безперечно, стосовно наукових текстів варто говорити саме про літературну норму. Сучасний комп'ютеризований світ спонукає до вироблення чітких, покрокових алгоритмів застосування будь-яких правил, що й продемонстрували (свідомо чи й підсвідомо) укладачі норм чергування **у/в** у Правописі 2019 року.

Якщо простежити кристалізацію норм чергування **у/в** упродовж останнього сторіччя, то можна виявити таку тенденцію: від загальних побажань в «Українському правописі» 1928/29 років [7] та значно чіткіших у «Нормах української літературної мови» О. Синявського [5] до деталізованих вимог «Українського правопису» 2019 року [12]. Очевидним є намагання мовознавців більшою чи меншою мірою формалізувати це явище, тобто сформулювати, а згодом і сформулювати норми – стандарти, стереотипи. Такі спроби починаються у ХХ ст., хоч про красу й мелодійність української мови українці та неукраїнці писали й раніше, зокрема А. Метлинський, М. Максимович, Й. Лозинський, І. Могильницький, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Лучкай, І. Франко, П'єр Шевальє, Ульрих Вердум, Петер-Йозеф Шафарик, Карел Гавлічек-Боровський, Фрідріх Боденштадт, Ілля Рєпін, Мойсей Фішбейн [1, с. 48]. Серед теперішніх мовознавців питання милозвучності розглядають Н. Плющ, Н. Тоцька, Л. Шевченко, Ю. Мосенкіс, І. Фаріон, З. Куньч, О. Микитюк, Г. Наконечна, І. Ментинська, О. Гайсенюк, М. Скаб та інші.

Олекса Синявський у своїх «Нормах» аж ніяк не категорично описує вимоги щодо чергування **у/в**. Навівши досить чіткі правила й приклади до них, відтак зауважує: «Не слід тільки зловживати ці чисто в и м о в н і умови чергування **у – в** і поширювати їх на те, на що поширювати не можна ... міркування про важкі групи приголосних ... при збігові слів недоречні, коли ... і без розділового знаку між ними павза (зупинка в вимові). У цих випадках цілком можливі й незвичайні групи голосних чи приголосних, бо це ж не будуть в и м о в н і групи» [5, с. 22]. Відразу ж зазначимо, що сам автор уживає збігу приголосних (*в вимові*), мимоволі засвідчуючи певну умов-

ність сформульованих правил чергування **у/в**. Тож висновок О. Синявського щодо цього питання цілком очікуваний: «Словом, наведені умови чергування **у – в** у силі тільки при тісній, суцільній вимові слів» [5, с. 22]. Подібно чинить І. Огієнко у своїх «Наглядних таблицях» [4].

В «Українському правописі» 1928 року щодо нашого предмету дослідження сказано: «У початку фрази слова з таким **у – в** писати можна і з **у** і з **в**: *Учора... і Вчора...*, одначе частіше пишуть **у**. В середині ж речення такі слова звичайно вживають з **у**, коли попереднє слово кінчається приголосним, і з **в**, коли попереднє слово кінчається голосним: *наш учитель – наша вчителька, він удівець – вона вдова* і т. ін. Але це правило не має сили, коли поміж такими словами є розділовий знак або павза» [7, с. 11]. Практично дослівно повторює цю настанову постишевський Правопис 1933 р., однак із ще меншою категоричністю: «Таким чином **у** і **в** у цій позиції ніби змішалися, через це можна такі слова писати і з **у** і з **в**... На початку речення частіше пишеться **у**...» [8, с. 13]. З огляду на асиміляційну спрямованість цього Правопису видається дивним факт, що цей пункт залишили як нормативний. З іншого боку, можливо, тому й залишили, що нормативність його розмита, з дозволом уживати паралельні форми. Безперечно, паралельність форм – це простір для творчості мовця, що в багатьох випадках є позитивним фактором, однак аморфність, нечіткість формулювань у нормалізаційному виданні того часу знижувала його суспільну вагу й престижність самої мови. Парадоксально, але норма має регулювати й варіативність уживання. Правопис 1945 року містить більш деталізований опис норми (подано шість конкретних позицій, що надає документові науковости), попри те в тексті формулювань фігурують побажання «здебільшого вживається», «як правило», «найчастіше віддається перевага» тощо [9, с. 15]. Сказано й про ритмомелодіку: «Після голосного перед приголосним, залежно від швидшого або повільнішого темпу мови, а також від ритму її, вживається **і в і у**» [9, с. 15]. Нічого нового не додав Правопис 1960 року, повторилися також приклади: «Після голосного перед приголосним, залежно від швидкого

або повільного темпу мови, а також від ритму її, вживається і **в**, і **у**, напр.: *Ми були у саду – Ми були в саду. Наша вчителька – Наша учителька*» [10, с. 18]». Правопис 1993 року, що його називають четвертою редакцією Правопису 1945/46 року, подає досить деталізовані норми чергування **у/в**, окрім хіба що позицій після скорочень та перед абрєвіатурами, а також позиції перед голосним [11, с. 16–17]. Прикметно, що зникли зауваги про ритмомелодику та про варіанти вживань з огляду на вподобання автора [11, с. 16–17] (сторінки подаємо за перевиданням 2015 року). Правопис 2019 року додає пункти щодо абрєвіатур та скорочень і в позиції перед голосним (*поглянув в отвір*) і завершує на сьогодні найповніший перелік та опис норм чергування **у/в** в українській літературній мові [12, с. 16–17]. Знаходимо тут і таку важливу примітку: «Трапляються відхилення від цих правил уживання **у**, **в**, що спричинено вимогами ритмомелодики або мовними вподобаннями автора» [12, с. 18]. До того ж «кожний історичний період розвитку мови має свою варіантну динаміку» [12, с. 5].

Відтак твердження деяких сучасних мовознавців («на початку ХХ ст. варіантність засобів мовного вираження, неприйнятна для сучасної норми, була природним шляхом розвитку мови і пошуку прийнятного літературного стандарту» [2, с. 45]) видається слушним у дусі Правопису 1993 року, проте надто категоричним щодо неприйнятності варіантів для теперішнього літературного слововживання. До того ж, як ми зазначали вище, розуміння прекрасного передбачає суб'єктивізм, тому деталізована нормалізація тут недоречна, особливо якщо йдеться про чергування **у/в**, а то й неможлива, водночас загальні орієнтири мають існувати. Також має бути можливість вибору певної форми, що їх може запропонувати мова. Ю. Шевельов (Шерех) виступає за розумну рівновагу в кодифікації мовних явищ: «В правописі не мусять відбиватися всі звукові варіанти вимови, але речі, що мають істотне значення для системи мови, мусять знаходити своє відзеркалення» [15, с. 396]. У цьому контексті цікавим є спостереження Т. Коць щодо лібералізації мовних норм у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. [2, с. 48].

Дослідження широкого практичного вживання *у/в*, здійснене в цій монографії, засвідчує, що повної формалізації в цьому питанні немає й, очевидно, не може бути з огляду на низку причин, як-от ритмомелодика, нескладова вимова чи мовленнєва редукція голосних. Головне – дотримуватися розумної рівноваги між нормативними приписами та можливостями їх реалізації. Як тут не погодитися зі словами Правописної комісії 2019 року: «Спадкоємність у мові – це зв’язок між поколіннями, які жили, живуть і житимуть в Україні. Пошук балансу між системними параметрами сучасної мови, з одного боку, й різночасовими прикметами української мовної традиції, з другого боку, – найскладніше із завдань, що поставали перед творцями національного правопису на кожному з етапів його розвитку» [12, с. 5].

Деталізовані й, на нашу думку, досить переконливі висновки щодо предмету нашого дослідження подаємо на останніх сторінках цього видання. Завершуючи ж це вступне слово, можемо лише зазначити, що формалізувати красиве за певними канонами треба й можливо, адже так звана символічна норма об’єднує спільноту мовців, однак варто залишати простір для вибору варіантів цієї самої норми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайсенюк О., Скаб М. Милозвучність української мови на тлі інших слов’янських мов. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Випуск 56. Частина 1. С. 48–54.

2. Коць Тетяна. Аксиологічний і часовий виміри мовної норми. *Українська мова*, 2017, № 4. С. 42–50.

3. Куньч З. Й. Питання дотримання норм позиційного чергування *у//в* у навчальній літературі 60-х років ХХ ст. *Лінгвістичні студії. Linguistic Studies: зб. наук. праць / Донецький національний університет імені Василя Стуса*; гол. ред. Ж. Краснобаєва-Чорна. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2020. Вип. 40: У 2-х т. Т. 1. С. 7–18. DOI: 10.31558/1815-3070.2020.40.1.1.

4. Огієнко І. Наглядна таблиця милозвучності української мови: Для школи і самонавчання. Жовква, 1923.

5. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Укр. вид-во, 1941. 363 с. : табл.
6. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 820, [2] с.
7. Український правопис / Нар. комісаріят освіти УСРР. Вид. 1-ше. [Київ]: Держ. вид-во України, 1929. 103 с.
8. Український правопис / Нар. комісаріят освіти УСРР; [авт. передм. А. Хвиля]. Харків: Рад. шк., 1933. 94, [1] с.
9. Український правопис / Нар. комісаріят освіти УРСР; [ред. І. Кириченко]. Київ: Укр. держ. вид-во, 1945. 178, [1] с.
10. Український правопис. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1960. 2-ге випр. й доп. 272 с.
11. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; [ред.: Є. І. Мазніченко та ін.]. Київ: Наук. думка, 2015. 286 с.
12. Український правопис. Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О. Потебні, Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 2019. 391 с.
13. Фаріон І. Д. Вслухаймось у звуки крізь віки. *Науково-популярний лінгвокультурологічний щоквартальник*. Вид-во ДНУ. 2007. № 4. С. 3–18.
14. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова ред. кол.) та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
15. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Вид-во «Молоде життя». 1951. 402 с. (Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. Ч. 3).

Галина НАКОНЕЧНА, кандидат філологічних наук, доцент
Зоряна КУНЬЧ, кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка катедри української мови